सप्तमः पाठः । सूक्तिसुधा । (कण्ठस्थीकरणार्थम्)

संस्कृतभाषा सुभाषितैः समलङ्कृता खलु । सुभाषितेभ्यः उद्धृताः नैकविधाः संस्कृतसूक्तयः न केवलं संस्कृते, अपि तु अन्यभाषास्वपि मार्मिकतया उत्स्फूर्ततया च उपयुक्ताः दृश्यन्ते । प्रायः जनाः सम्पूर्णं सुभाषितं न स्मरन्ति परन्तु सूक्तयः तेषां जिह्वाग्रे तिष्ठन्ति । भाषावैभवं वर्धयन्त्यः एतादृश्यः सूक्तयः छात्रैः सम्यक् पठितव्याः स्मर्तव्याः च ।

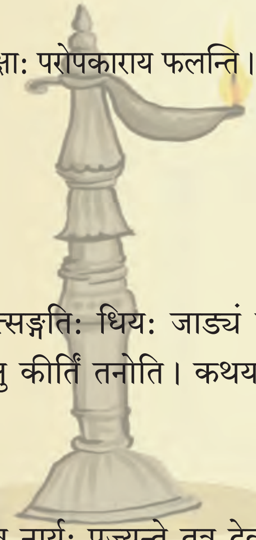

न चोरहार्यं न च राजहार्यं न भ्रातृभाज्यं न च भारकारि ।
व्यये कृते वर्धत एव नित्यं विद्याधनं सर्वधनप्रधानम् ।।१।।

[विद्याधनं चोरहार्यं न (अस्ति), राजहार्यं न, भ्रातृभाज्यं न, भारकारि (अपि) न (अस्ति)। व्यये कृते अपि (तत्) नित्यं वर्धते एव। (सत्यमेव विद्याधनं) सर्वधनप्रधानम् (अस्ति)।]

अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम् ।
उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ।।२।।

[लघुचेतसां (कृते) अयं निजः परः वा इति गणना (अस्ति)। उदारचरितानां (कृते) तु वसुधा एव कुटुम्बकम् (अस्ति)।]

परोपकाराय फलन्ति वृक्षाः परोपकाराय वहन्ति नद्यः ।
परोपकाराय दुहन्ति गावः परोपकारार्थमिदं शरीरम् ।।३।।

[वृक्षाः परोपकाराय फलन्ति। नद्यः परोपकाराय वहन्ति। गावः परोपकाराय दुहन्ति। इदं शरीरं परोपकारार्थम् (एव अस्ति)।]

जाड्यं धियो हरति सिञ्चति वाचि सत्यं
मानोन्नतिं दिशति पापमपाकरोति ।
चित्तं प्रसादयति दिक्षु तनोति कीर्तिं
सत्सङ्गतिः कथय किं न करोति पुंसाम् ।।४।।

[सत्सङ्गतिः धियः जाड्यं हरति, वाचि सत्यं सिञ्चति, मानोन्नतिं दिशति, पापम् अपाकरोति, चित्तं प्रसादयति, दिक्षु कीर्तिं तनोति। कथय ! (सा सत्सङ्गतिः) पुंसां किं (हितं) न करोति ?]

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ।
यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः ।।५।।

[यत्र नार्यः पूज्यन्ते तत्र देवताः रमन्ते। यत्र तु एताः न पूज्यन्ते तत्र सर्वाः क्रियाः अफलाः (भवन्ति)।]

भाषाभ्यासः

श्लोकः १

१. एकवाक्येन उत्तरत ।

अ) कैः धनं न ह्रियते ?

आ) केषु धनं न विभज्यते ?

इ) सर्वधनप्रधानं किम् ?

२. माध्यमभाषया उत्तरत ।

विद्याधनं व्यये कृते कथं वर्धते ?

३. सन्धिविग्रहं कुरुत । वर्धत एव ।

४. समानार्थकशब्दं लिखत ।

चोरः, भारः, नित्यम्, विद्या, धनम्, प्रधानम् ।

५. विरुद्धार्थकशब्दं लिखत ।

व्ययः, नित्यम्, प्रधानम् ।

श्लोकः २

१. सन्धिं कुरुत ।

(अ) परः + वा + इति

(आ) वसुधा + एव

२. एकवाक्येन उत्तरत।

अ) 'अयं निजः, अयं परः' इति केषां गणना ?

आ) केषां कृते वसुधा एव कुटुम्बकम् भवति ?

३. माध्यमभाषया उत्तरत।

लघुचेतसः उदारचेतसः जनाः कथम् अभिज्ञातव्याः ?

४. स्तम्भमेलनं कुरुत

अ	स्वीयम्	चिन्तनम्	अन्यः	पृथिवी
आ	गणना	वसुधा	निजः	परः

श्लोकः ३

१. एकवाक्येन उत्तरत।

अ) परोपकाराय वृक्षाः किं कुर्वन्ति ?

आ) परोपकाराय नद्यः किं कुर्वन्ति ?

इ) काः परोपकाराय दुहन्ति ?

ई) शरीरं किमर्थम् ?

२. माध्यमभाषया उत्तरत।

परोपकारः नाम किम् ? के परोपकारमग्नाः ?

३. समानार्थकशब्दं लिखत।

वृक्षाः, नद्यः, शरीरम्।

४. विरुद्धार्थकशब्दं लिखत। उपकारः, परः।

श्लोकः ४

१. रिक्तस्थानं पूरयत।

अ) सत्सङ्गतिः धियः जाड्यं ______।

आ) सत्सङ्गतिः वाचि ______ सिञ्चति।

इ) सत्सङ्गतिः ______ दिशति।

ई) सत्सङ्गतिः पापम् ______।

उ) सत्सङ्गतिः चित्तं ______।

ऊ) सत्सङ्गतिः दिक्षु ______ तनोति।

२. माध्यमभाषया उत्तरत।

सत्सङ्गतिः जीवने किं किं करोति ?

श्लोकः ५

१. सन्धिविग्रहं कुरुत।

नार्यस्तु, यत्रैताः, एतास्तु, तत्राफलाः, सर्वास्तत्र।

२. एकवाक्येन उत्तरत।

अ) देवताः कुत्र रमन्ते ?

आ) क्रियाः कुत्र अफलाः भवन्ति ?

३. माध्यमभाषया उत्तरत।

'यत्र नार्यः पूज्यन्ते'। इति सूक्तिं श्लोकस्य आधारेण स्पष्टीकुरुत।

४. 'नारी' इत्यर्थम् अमरकोषपङ्क्तिं लिखत।

॥ अमरकोषः ॥	विग्रहः।
राजा – राजा राट् पार्थिवः क्ष्माभृन्नृपभूपमहीक्षितः।	राजा, राट्, पार्थिवः, क्ष्माभृत्, नृपः, भूपः, महीक्षितः।
गुरुः – उपाध्यायोऽध्यापकोऽथ स्यान्निषेकादिकृद्गुरुः।	उपाध्यायः, अध्यापकः, निषेकादिकृत्, गुरुः।
नासिका – क्लीबे घ्राणं गन्धवहा घोणा नासा च नासिका।	घ्राणम्, गन्धवहा, घोणा, नासा, नासिका।
नेत्रम् – लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी।	लोचनम्, नयनम्, नेत्रम्, ईक्षणम्, चक्षुः, अक्षिः।
कर्णः – कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः।	कर्णः, शब्दग्रहः, श्रोत्रम्, श्रुतिः, श्रवणम्, श्रवः।
षट्पदः– द्विरेफपुष्पलिड्भृङ्गषट्पदभ्रमरालयः।	द्विरेफः, पुष्पलिट्, भृङ्गः, षट्पदः, भ्रमरः, अलिः।
मानवाः – मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः।	मनुष्याः, मानुषाः, मर्त्याः, मनुजाः, मानवाः, नराः।
नारी – स्त्री योषिदङ्गना योषा नारी सीमन्तिनी वधूः।	स्त्री, योषित्, अङ्गना, योषा, नारी, सीमन्तिनी, वधूः।
निपुणः – प्रवीणो निपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णातशिक्षिताः।	प्रवीणः, निपुणः, अभिज्ञ, विज्ञः, निष्णातः, शिक्षितः।
मार्गः – अयनं वर्त्म मार्गाध्वपन्थानः पदवी सृतिः।	अयनम्, वर्त्म, मार्गः, अध्वा, पन्थाः, पदवी सृतिः।
सैनिकः – भटा योधाश्च योद्धारः सेनारक्षास्तु सैनिकाः।	भटाः, योधाः, योद्धारः, सेनारक्षाः, सैनिकाः।
निद्रा – स्यान्निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि।	निद्रा, शयनम्, स्वापः, स्वप्नः, संवेशः।
बुद्धिः – बुद्धिर्मनीषा धिषणाधीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः।	बुद्धिः, मनीषा, धिषणा, धीः, प्रज्ञा, शेमुषी, मतिः।
वचः – व्याहार उक्तिर्लपितं भाषितं वचनं वचः।	व्याहारः, उक्तिः, लपितम्, भाषितम्, वचनम्, वचः।
शत्रुः – रिपौ वैरिसप्नारिद्विषद्द्वेषणदुर्हृदः।	रिपुः, वैरी, सपत्नः, अरिः, द्विषद्, द्वेषणः, दुर्हृद्।

रम्यसंस्कृतम् । सङ्ख्याविशेषणानि – २ ।

संवादम् इमं पठत ।

मातामही – एकतः चतुःपर्यन्तं सङ्ख्यारूपाणि अधीतानि खलु ?
पञ्चतः तु सङ्ख्यारूपेषु न लिङ्गभेदः । ताः यथावत् प्रयोक्तव्याः ।

वेणुः – ज्ञातम् । तर्हि पञ्च आसन्दाः, पञ्च अङ्कन्यः पञ्च भवनानि वा ।

सुधेन्दुः – तथा च सप्त बटवः, सप्त रज्जवः, सप्तैव च दिनानि ।

पृथा – इतोऽपि अष्ट तारकाः, अष्ट मुनयः, अष्ट वसूनि ।

मातामही – उत्तमम् । काश्चन सङ्ख्याः प्रसिद्धाः । यथा नव रात्रयः ...

वेणुः च पृथा च – सप्त ऋषयः, दश आननानि, अष्ट लक्ष्म्यः... त्रीणि भुवनानि, नव रत्नानि वा ।

मातामही – पर्याप्तम् । अहम् अधुना कूटप्रश्नं वदामि । **भिः – भ्यः – भ्यः – आनाम् – सु ।** किम् एतद् ?

सुधेन्दुः– (उच्चैः हसित्वा) न एषः कूटप्रश्नः । एते तु विभक्तिप्रत्ययाः । गतवर्षे अहं पठितवान् सम्यक् स्मरामि अधुना अपि ।

वेणुः – ओहो सुधेन्दो ! सत्यमेव तीक्ष्णा जाता तव बुद्धिः । तर्हि एते सङ्ख्याप्रत्ययाः तृतीयातः सप्तमीपर्यन्तम् ।

पृथा– यथा – **पञ्च, पञ्च, पञ्चभिः, पञ्चभ्यः, पञ्चभ्यः, पञ्चानाम्, पञ्चसु** । पञ्चतः नवदशपर्यन्तं रूपाणि पञ्च सङ्ख्या इव भवन्ति । सत्यं खलु ?

मातामही – आम्, अतीव मुदिताऽस्मि । यूयं सर्वे संस्कृतपटवः । इतःपरं संस्कृतभाषया खेलितुं समर्थाः ।

सुधेन्दुः– तत्तु त्वया सह सम्भाषणेन किञ्चिद् व्याकरणाभ्यासेन च ।

वेणुः – सङ्ख्यारूपाणि सम्यगधीत्य सम्भाषणे सङ्ख्यानाम् अधिकं प्रयोगं कुर्मः ।

पृथा – अग्रिमे अवकाशे अन्यान् सङ्ख्याविशेषान् ज्ञातुम् आगच्छामः ।

सम्भाषापत्रम्

सङ्ख्यारूपाणि लिखित्वा वाक्यानि पूरयत ।

१. तत्र ______ (५) बालकेषु कलहः उद्भूतः ।
२. ______ (६) बिडालैः एकः एव मूषकः दृष्टः ।
३. ______ (७) दीपानाम् एका आवलिः गृहे दृश्यते ।
४. ______ (९) रात्रीणां समूहः नाम नवरात्रम् ।
५. अपि जानासि ______ (७) ऋषीणां नामानि ?
६. कार्तिकेयः ______ (६) मुखैः वदति किम् ?
७. रावणस्य ______(१०)मस्तकेभ्यः किरीटाः पतिताः ।
८. ______ (८) लक्ष्मीषु कति नामानि जानासि ?
९. राजा ______ (९) ऋषिभ्यः दानं दत्तवान् ।
१०. ______ (६) वस्तुभ्यः ______ (३) वस्तूनि आवश्यकानि ।
११. अस्माभिः ______ (८) भूपतीनां चरित्राणि पठितानि ।

सङ्ख्यारूपाणि

(नित्यं बहुवचनम्)			
षष्	**अष्टन्**	**नवन्**	**विभक्तिः**
षट्/षड्	अष्ट / अष्टौ	नव	प्रथमा
षट्/षड्	अष्ट / अष्टौ	नव	द्वितीया
षड्भिः	अष्टभिः/ अष्टाभिः	नवभिः	तृतीया
षड्भ्यः	अष्टभ्यः/ अष्टाभ्यः	नवभ्यः	चतुर्थी
षड्भ्यः	अष्टभ्यः/ अष्टाभ्यः	नवभ्यः	पञ्चमी
षण्णाम्	अष्टानाम्	नवानाम्	षष्ठी
षट्सु/ षट्त्सु	अष्टसु/ अष्टासु	नवसु	सप्तमी

क्रियापदं किं कथयति? – २

अत्र भिन्नं पदं किम् ?

गणयति	सूचयते	कथयति
धारयति	पूज्यते	ताडयते
घोषयते	चोरयति	क्षालयति

उत्तरम् –

क्रियापदानि वाक्ये अन्विष्यत।
१. सुवर्णं सर्वश्रेष्ठं गण्यते। २. सौजन्यं श्रेष्ठम् उच्यते। ३. चित्रे नदी दृश्यते।
एतेषां समानता का?
१. प्रत्ययः – ☐ २. मूलधातुः + ☐

एतानि वाक्यानि पठत।

१. रामेण **ग्रन्थः पठ्यते**।
२. रामेण **ग्रन्थौ पठ्येते**।
३. रामेण **ग्रन्थाः पठ्यन्ते**।
४. रामेण **अहं दृश्ये**।
५. रामेण **आवां दृश्यावहे**।
६. रामेण **वयं दृश्यामहे**।

एतेषु वाक्येषु क्रियापदं कर्मपदस्य पुरुषं वचनं च अनुसरति। यदि कर्मपदं परिवर्तते तर्हि क्रियापदम् अपि परिवर्तते अतः कर्मप्रधानानि वाक्यानि इमानि।

कर्मवाच्यः प्रयोगः। (कर्मणि प्रयोगः)

कर्ता	कर्म	क्रियापदम्
तृतीया विभक्तिः	**प्रथमा विभक्तिः**	**कर्मपदस्य पुरुषवचनानुसारम्**

१) मधुरया सुधाखण्डाः आनीयन्ते।
कर्ता – तृतीया; कर्म – प्रथमा – प्र.पु. ब.व.; क्रियापदम् – प्र.पु. ब.व.

क्रियापदं कर्मपदम् अनुसरति।
अतः कर्मवाच्यं क्रियापदम् इदम्।

२) अस्माभिः ग्रन्थः पठ्यते।
कर्ता – तृतीया; कर्म – प्रथमा – प्र.पु. ए. व.; क्रियापदम् – प्र.पु. ए.व.

क्रियापदं कर्मपदम् अनुसरति।
अतः कर्मवाच्यं क्रियापदम् इदम्।

CFZU56

पठत बोधत !!

व्यासगणेशकथा।

भगवता व्यासमुनिना महाभारतं नाम महाकाव्यं **विरच्यते**। एतस्मात् सन्तुष्टः ब्रह्मदेवः तस्य पुरतः आविर्भवति। तदा व्यासेन नम्रेण **प्रणम्यते**। ब्रह्मदेवेन **कथ्यते**, "हे मुने, त्वया यत् काव्यं विरचितं तस्य लेखनं कर्तव्यम्" इति। व्यासमुनिना **उच्यते**, "देव, मम काव्यस्य लेखनार्थं नास्ति योग्यः लेखकः।" ब्रह्मदेवेन **कथ्यते**, "श्रीगणेशः तव काव्यं लिखेत्। त्वया सः प्रार्थनीयः।" ततः ब्रह्मदेवेन **निर्गम्यते**।

व्यासमुनिना श्रीगणेशः **आहूयते**। श्रीगणेशेन प्रणम्य **कथ्यते**, "मुनिवर, मया किं करणीयं तत् आदिशतु।" व्यासमुनिना **कथ्यते**, "गणेश, त्वया मम काव्यं लेखितव्यम्।" गणेशेन **उच्यते**, "अवश्यं लिखामि। किन्तु भवता सर्वे श्लोकाः अविरतं कथयितव्याः।" व्यासमुनिना **उच्यते**, 'तथास्तु। किन्तु त्वया अपि एकस्य अपि अक्षरस्य अर्थम् अज्ञात्वा न लेखितव्यम्।" श्रीगणेशेन **कथ्यते**, "आम्, तथा करोमि" इति। तदनन्तरं व्यासमुनिना श्लोकाः **कथ्यन्ते** गणेशेन ते **लिख्यन्ते**। व्यासमुनिना कठिनाः श्लोकाः **कथ्यन्ते** तदा गणेशेन चिन्तनं **क्रियते** अर्थः **ज्ञायते** **लिख्यते** च।